

ÜHISKONNA UURIMISE MEETODID

GIGANTUM HUMERIS

SARJA KOLLEGIUM

Airi-Alina Allaste (Tallinna Ülikool)

Irina Belobrovtseva (Tallinna Ülikool)

Karsten Brüggemann (Tallinna Ülikool)

Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool)

Mihhail Lotman (Tallinna Ülikool)

Rain Mikser (Tallinna Ülikool)

Hannes Palang (Tallinna Ülikool)

Ülar Ploom (Tallinna Ülikool)

Kristjan Port (Tallinna Ülikool)

Jaan Puhvel (California Los Angelese Ülikool)

Tõnis Pöder (Tallinna Ülikool)

Rein Raud (Tallinna Ülikool)

Raivo Stern (Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituut)

Marek Tamm (Tallinna Ülikool)

Peeter Torop (Tartu Ülikool)

Jaan Valsiner (Aalborgi Ülikool)

Anna Verschik (Tallinna Ülikool)

Airi Värnik (Tallinna Ülikool)

Tallinna Ülikool

Mikko Lagerspetz

**ÜHISKONNA UURIMISE
MEETODID**

SISSEJUHATUS JA VÄLJAJUHATUS

TLÜ Kirjastus
Tallinn 2017

GIGANTUM HUMERIS

Gigantum Humeris

Mikko Lagerspetz
Ühiskonna uurimise meetodid
Sissejuhatus ja väljajuhatus

Väljaandmist toetasid programmi „Eestikeelsed kõrgkooliõpikud 2013–2017“
raames:

HARIDUS- JA
TEADUSMINISTEERIUM

Keeleliselt toimetanud Sirje Ratso
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Sarja makett: Rakett

Autoriõigus: Mikko Lagerspetz, 2017
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2017

ISSN 2228-1029
ISBN 978-9985-58-832-1
ISBN 978-9985-58-833-8 (elektroniline väljaanne)

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Kõik on vastus. Kui teaks ainult küsimust.

Paul-Eerik Rummo (1999)

SISUKORD

Eessõna	11
1. Sissejuhatus	17
1.1. Raamatu eesmärkidest	17
1.2. Tulemus ja tõlgendus	18
1.3. Ühiskonna uurimisel kasutatavad meetodid	21
1.4. Raamatu ülesehitusest	23
2. Teoreetiline ja metodoloogiline pluralism sotsioloogias	26
2.1. Subjekt ja struktuur	26
2.2. Lahendamatud küsimused	28
2.3. Tegelikkus, tajumine ja teaduslik uurimistöö	31
2.4. Teadmishuvid ja teadusideaalid	36
2.5. Muutuvad teadmishuvid	39
Kõrvalepõige. Sotsioloogia ajaloost Eestis	41
3. Sotsioloogilised teadusideaalid	45
3.1. Teadmishuvi ja metodoloogia	45
3.2. Positivism ja hermeneutika	46
3.3. Seletamine ja mõistmine	49
3.4. Tähenduse tuvastamine ja hermeneutiline ring	52
3.5. Teadusfilosoofilised vaated ja empiirilise uurimistöö meetodid	56
4. Teooria ja hüpotees	59
4.1. Teooria kui induktiiv-deduktiivne süsteem	59
4.2. Operatsioonalsed definitsioonid	63
4.3. Teooria omadused	67
4.4. Hüpoteesi omadused	68
4.5. Teooria ja hüpotees sotsiaalteaduslikus uurimuses (näide)	72
4.6. Prognoosimise liigid	75
Harjutus 1. Operatsionaliseerimine	77

5. Uurimisstrateegiad	78
5.1. Uurimisteema, uurimisprobleem ja uurimisstrateegia	78
5.2. Ekstensiivsed ja intensiivsed uurimused	81
5.3. Sünkroonsed ja diakroonsed uurimused	84
5.4. Piloot-, kirjeldavad ja seletavad uurimused	86
5.5. Kausaalse seose tuvastamine	91
5.6. Olemasoleva uurimisteabe ja statistika kasutamine	94
5.7. Tulemuste üldistamine	102
5.8. Eetilised probleemid ühiskonna uurimisel	111
Harjutus 2. Arutlus uurimiseetikast	121
6. Materjali kogumise meetodeid	122
6.1. Kvantitatiivsed ja kvalitatiivsed uurimismeetodid	122
6.2. Uurimuse korraldamine: formaalsus ja eri tüüpi uurimismaterjal	123
6.3. Vaatlus	129
6.3.1. Vaatluse liigid	131
Harjutus 3. Vaatlus	139
6.4. Avatud intervjuu	140
6.4.1. Intervjuu korraldus ja intervjuukava	141
6.4.2. Faktiperspektiiv ja tekstiperspektiiv	145
6.4.3. Märkmepid ja transkriptsioonid	148
Harjutus 4. Intervjuu ja transkriptsioon	151
6.4.4. Rühmaintervjuu või -diskussioon	152
6.5. (Ankeet)küsitlus	156
6.5.1. Küsimuste tüübid	157
Harjutus 5. Ankeetküsimuse tüübid	165
6.5.2. Küsimustiku koostamine	165
Harjutus 6. Küsimustiku koostamine	167
6.5.3. Erisugused valimid	168
6.5.4. Küsitluse teostamise viisid	175
6.5.5. Küsitluse piirangud	180
6.6. Kirjalike materjalide uurimine	183

6.6.1. Kontentanalüüs	190
6.6.2. Kvalitatiivne tekstianalüüs	200
Harjutus 7. Tekstianalüüs	213
7. Tulemuste kvantitatiivne esitamine ja analüüs	214
7.1. Mõõtmisega seotud mõisted	215
7.2. Eri tüüpi mõõteastmikud	219
7.2.1. Astmike teisendamine ja summaindeksid	222
7.3. Ühemõõtmeline analüüs	228
7.3.1. Absoluutarvud, suhtarvud, diagrammid	228
7.3.2. Näitarvud: statistilised keskmised, hajuvus	233
7.3.3. Muutuja väärtuste standardiseerimine	237
7.4. Kahe- ja mitmemõõtmeline analüüs	238
7.4.1. Risttabelid	239
7.4.2. Valik statistilise seose näitarve	242
7.4.3. Mitme muutuja vaheliste seoste uurimine	247
7.5. Võitlus juhusega	254
7.5.1. Valimi keskmise usaldusväarsuse hindamine	256
7.5.2. Valimite keskmise erinevuse hindamine	258
7.5.3. Sageduserinevuste hindamine	264
7.5.4. Hüpoteesi statistiline hindamine	266
Harjutus 8. Arvutusi muutujatega	271
8. Uurimisaruanne	272
8.1. Aruande eesmärgid	274
8.2. Aruanne kui jutustus	279
8.3. Stiil ja keel	281
8.3.1. Sihtpublik	281
8.3.2. Selgus ja teaduslikkus	282
8.3.3. Viitamine	285
8.4. Uurimisaruande ülesehitus	288
Harjutus 9. Uurimisaruande analüüs	293
8.5. Kirjutamisprotsess	294
9. Väljajuhatus ühiskonna uurimise meetoditest	299

Viidatud allikad	307
Register	320

EESSÕNA

Armas lugeja – õppur või juba kogenum kolleeg või teie, keda ühiskonna uurimine lihtsalt mõnel põhjusel huvitab! Teie käes olev õpik annab ülevaate sotsioloogias – ja üldisemalt ühiskonna empiirilisel uurimisel – kasutatavatest meetoditest. Õpik sisaldab ka teoreetilisi ja metodoloogilisi seisukohavõtte ning mõnd praktilist näpunäidet. Ma ei taha väita, et see õpik kajastaks sotsiaalteaduste metodoloogia kõige uuemat hetkeseisu; areng on pidev ja uusimad algatused meetodi alal on tihti teada ainult mõne spetsiifilise uurimisteamiga tegelejatele. Teiselt poolt leian, et ka kõige uudsem metodoloogiline avang ei saa sisaldada midagi täiesti enneolematut (kui tegemist tõepoolest on teadusliku meetodiga). Sotsioloogia senise ajaloo jooksul on distsipliin jätkuvalt rinda pistnud inimeste ühiselu kõige keerulisemate küsimustega ja otsinud vastuseid, mis oleksid empiirilised, mitte ainult spekulatiivsed. Nimelt metodoloogias on see teadus juba ammu üpriski karastunud. Andes üldise ülevaate tavalisimatest uurimismeetoditest ja nende kasutamise loogikast usun ma, et olen lugejale abiks ka selliste meetodite mõistmisel ja hindamisel, mida siin eraldi käsitletud ei ole.

Minu erialase tausta tõttu on suur osa nii esitatud näidetest kui ka viidatud kirjandusest ja teooriatest pärit sotsioloogiast. Mu sooviks on siiski, et ka need ühiskonna empiirilisest uurimisest huvitatud lugejad, kelle akadeemiline eriala kannab mõnd teist nimetust, ei peaks tundma end kontvõõrana siin esitatud põhimõtteid ja arutlusi lugedes. Vaatamata uurimisteamia täpsemale piirtlusele ja oma eriala eelistatud teooriavaramule on ühiskonda uurivatel teadustel palju ühist, ja eriti suur on see ühisosa meetodite ja metodoloogia valdkonnas. Andestatagu seetõttu vaatenurga mõningane kallutatuse raamatus, mille lugejaskonna hulgas loodan ikkagi kohata kõiki ühiskonna uurimise huvilisi!

Õpik on kirjutatud esmajoones sotsiaalteaduste bakalaureuse- ja magistriõppe üliõpilasi silmas pidades. Nii sotsioloogia kui ka teiste sotsiaalteaduste õppekavades on uurimismeetodid kesksel kohal. Meetodite olulisusele vaatamata on eesti keeles sellealast õppekirjandust seni välja antud väga vähe. Ilmunud õpikud on keskendunud uurimismeetodite mõnele tahule: kaks praegu peamiselt kasutatavat on Liina-Mai Toodingu 2007. aastal ilmunud kvantitatiivse andmeanalüüsi õpik¹ (mis käsitlebki oma pealkirja kohaselt analüüsi, mitte kvantitatiivseks töötlemiseks sobivate andmete kogumist ja tootmist) ning Meri-Liis Laheranna raamat kvalitatiivsest uurimisviisist.² Sageli kasutatavas Bessi, Marksoni ja Steini sissejuhatavas sotsioloogiaõpikus³ leidub samuti üks peatükk meetodite kohta. Viimasel ajal on õppetöös kasutamist leidnud ka Judit Strömpli jt uurimus „Narratiivne lähenemine sotsiaalteadustes: Laste väärtkohtlemise lood“, mille esimene osa sisaldab pikemaid arutlusi meetodi ja metodoloogia üle.⁴ Meetodite üldkursuse õpetamisel on õppejõud pidanud koostama välismaise kirjanduse abil eraldi kursusematerjale. Hiljuti asutas Tartu ülikooli ühiskonnateaduste instituut internetis õpibaasi, kuhu on õppetöö tarbeks kogutud suur hulk meetodialaseid abivahendeid.⁵ Andmetöötlusprogrammi SPSS kasutamisel on heaks toeks Katrin Niglase koostatud juhend.⁶ Käesolev teos ei asenda mainitud väärtuslikke raamatuid ja õppematerjale, vaid püüab nendele lisada eri meetodeid tervikuks siduva metodoloogilise vaatenurga.

Varem eesti keeles kättesaadava sotsiaalteadusliku õppekirjanduse suurimaks puudujäägiks ongi töik, et seni pole olnud õpikut, mis käsitleks kasutusel olevaid meetodeid ja metodoloogiat

¹ Teine, täiendatud väljaanne 2015.

² Laherand 2008.

³ Bess *et al.* 2000.

⁴ Strömpl *et al.* 2012.

⁵ Rootalu *et al.* 2014.

⁶ Niglas 2013.

terviklikult. Sotsiaalteadustes kasutatakse tänapäeval väga mitmesuguseid meetodeid; tuntud on jaotus kvalitatiivseteks ja kvantitatiivseteks uurimismeetoditeks. Paljud välismaised õpikud rõhutavad nende uurimisviiside erinevusi, seostades neid tihti erinevate teadusfilosoofiliste või ühiskonnateoreetiliste lähtekohtadega. Käesolevas õpikus toonitatakse siiski põhimõtteid, mis on ühised kõikidele teadusliku teabe hankimise viisidele: süstemaatikat, kontrollitavust, kõigi järeltulevate ühildatavust empiiriliste andmetega ja seda, kuidas kogu uurimisprotsess algab sellest, et tuvastatakse probleem, millele vastuseid otsitakse. Jaotuse kvalitatiivne/kvantitatiivne asemel eelistan lähtuda Johan Galtungi⁷ ideest, mille kohaselt võib uurimismaterjalide kogumise strateegiad analüüsiüksuste arvu ja muutujate arvu alusel paigutada intensiivsete ja ekstensiivsete uurimisstrateegiatega kontinumisse (vt alaptk 5.2). Õpiku juhtiv mõte on, et kasutamiseks valitud materjali kogumise meetodid ja ka eelistatud (kvalitatiivsed või kvantitatiivsed) analüüsimeetodid lähtuvad eelkõige uurimisprobleemist, mille lahkamise algab teoreetilise probleemi tõlkimisest empiiria keelde.

Oma valdkonna esimene õpik mõjutab tahes-tahtmatult ka erialase sõnavara arengut. Eesti keelt alles täiskasvanueas õppima asununa tunnen end sellele vastutusele mõeldes ebamugavalt. Samas on üpris suur osa sotsiaalteaduste eestikeelsest sõnavarast ülepea tekkinud hiljuti, paari viimase aastakümne jooksul, ja mõnda mõistet tähistavad eri autorid jätkuvalt eri terminitega. Juhul kui olen kahe või mitme paralleelse termini olemasolust teadlik, olen maininud neid kõiki (enamasti koos ingliskeelse vastega) ja tihti püüdnud põhjendada, miks ma üht teis(t)ele eelistan. Üldiselt olen eelistanud näitlikke ja eestikeelseid termineid (pigem „jutustus“ kui „narratiiv“, pigem „kihtvalim“ kui „stratifikatsioon“ jne). Kas Eesti sotsiaalteadlased aga on nõus nimetama „skaalat“ pigem „astmikuks“, ei julge ma ennustada – õpikus on mõlemad kasutusel ühes ja samas tähenduses. Käsikirja kaks retsensenti esitasid palju märkusi,

⁷ Galtung 1967: 15.

muu hulgas terminoloogia kohta, ja nendest on töö viimistlemisel olnud palju abi. Edasine on läinud sujuvas koostöös Sirje Ratsoga, TLÜ kirjastuse keeleteimetaja ja hea sõbraga.

Õpiku tekkelugu on üpris pikk. 1990. aasta kevadsemestril sai minust natuke üle aasta varem asutatud Eesti Humanitaarinstituudi (EHI) sotsioloogiaõppejõud ja üsna etteaimatavalt oli minu esimeseks ettevõtmiseks lugeda sotsioloogia sissejuhatavat kursust. Loogiliseks jätkuks oli sotsioloogia uurimismeetodite kursuse õpetamine järgmisel semestril. Eestis õppejõuna alustades ei olnud ma oma üliõpilastest suurt vanem, vaid alles värskelt Turu ülikooli lõpetanud, ja mu enda kogemused teadustööst olid toona veelgi piiratumad kui mu haridus. Õppisin õpetades. Eesti kolleegidega suheldes sain täiendust oma erialasele sõnavarale. Meetodikursuse ehitasin peamiselt üles neljale raamatule, millega olin ülikooliõpingute ajal tutvust teinud – Antti Eskola põhjalikule õpikule „Sociologian tutkimusmenetelmät I–II“,⁸ Harald Swedneri õpikule „Sociologisk metod“,⁹ Martti Grönforski kvalitatiivsete välitöömeetodite õpikule „Kvalitatiiviset kenttätömenetelmät“¹⁰ ning juba mainitud Johan Galtungi põhjalikule tööle „The Theory and Methods of Social Research“. Nende raamatute mõju on tunda ka selles õpikus – kindlasti ka kohtades, kus neile otseselt viidatudki ei ole. Pidasin meeles ka oma professori, religiooni ja sotsiaalsete liikumiste uurija Ari Haavio möödaminnes öeldud tarkust: **kui uurimisprobleem on teada, siis ilmub meetod ennast ise.**

Iseseisvust ja demokraatiat taastav Eesti pakkus mitmesuguseid sotsioloogilise uurimistöö võimalusi. Juhtuski nii, et ma jõudsin ise järgmise aastakümne jooksul kasutada enam-vähem kõiki siinses õpikus käsitletud meetodeid. Samal ajal jätkasin õppejõutööd. Algselt pastapliiatsiga kollakale, 1990. aastate alguse defitsiidiaegsele

⁸ Eskola [1962] 1981, [1967] 1975.

⁹ Swedner 1978.

¹⁰ Grönfors 1982.

paberile tehtud loengumärkmed siirdusid arvutifailidesse ja täienseid vahepeal kogetu ja õpituga.

Kui 2006. aastal osutasin valituks Turu rootsikeelse ülikooli Åbo Akadeemia sotsioloogiaprofessori ametikohale, tundsin, et olen siiski jätkuvalt seotud Eesti sotsioloogia ja selle käekäiguga. Põhjalikum tutvumine Põhjamaade uuema meetodialase kirjandusega ning sagedased ilma muu tegevuseta laevareisid üle Soome lahe andsid tõuke ja võimaluse hakata vanu loengumärkmeid tasapisi ajakohastama ja töötlemata. Ka uues akadeemilises keskkonnas jätkasin meetodite õpetamist, saades tagasisidet Soome üliõpilastelt. Kui sihtasutus Archimedes kuulutas välja järjekordse konkursi eestikeelsete ülikooliõpikute kirjutamiseks, otsustasin sellest võimalusest kinni haarata – pooleliolevate tööde lõpuleviimiseks on ka teadlasele olulised kirjastamisleping ja tähtaeg.

Raamatu valmimisele on otseselt või kaudselt kaasa aidanud paljud isikud (kes aga ei ole süüdi selle võimalikes puudustes). Nagu öeldud, olen paljud siin esitatud teadmised ja seisukohad omandanud ise teaduslikke uurimusi tehes. Enamasti olen töötanud koos uurimisrühmaga, kellega olen käimasolevate tööde üle aru pidanud. Oli suur vedamine, et sattusin 1990. aastate alguses kaastöötajaks Põhjamaade alkoholi- ja uimastiuuringute nõukogu (NAD) projekti Baltica, mis võrdles sotsiaalsete probleemide levikut ja tajumist Läänemere maades. Projekti juht professor Jussi Simpura oli ka üks mu doktoriväitekirja juhendajatest. Projektis olid ühendatud mitmesugused uurimismeetodid, mida rahvusvahelise võrreldavuse saavutamiseks tuli kasutada kriitiliselt ja loovalt. Hiljem on mulle tähtsaks uurimisrühmaks olnud esmalt EHI ja siis Tallinna Ülikooli juures tegutsenud kodanikuühiskonna uurimis- ja arenduskeskus. Selle töötajatest tahan eraldi mainida oma õpilast ja pika-aegset kolleegi Erle Rikmanni, kellega koos oleme kavandanud ja teoks teinud lugematu hulga teadusprojekte – alustades uute ideede genereerimisest ja uurimisstrateegiate loomisest, jätkates uurimismaterjali kogumisega ja lõpetades selle analüüsi ning raportite ja

artiklite kirjutamisega. Turus tegutsedes olen saanud häid ideid ja lugemissoovitusi Åbo Akadeemia sotsioloogiaüksuse rahvalt, eriti professor Susan Sundbackilt; Tallinnas on neid andnud teiste hulgas professor Airi-Alina Allaste, ka tema on mu endine õpilane ja kaua-aegne kolleeg. Nagu öeldud, poleks raamatut ilmselt tekkinud ilma sihtasutuse Archimedes toetuseta. Sihtasutuse valitud retsensendid professor Peeter Vihalemm ja dotsent Triin Roosalu tegid rohkesti asjatundlikke märkusi ja ettepanekuid, mis aitasid mul käsikirja parandada. Minu abikaasa Hille Lagerspetz on lisaks kõigele muule olnud aastaid mu esimeseks nõuandjaks eesti keele küsimustes.

Ühiskonna uurijaks ei saada õpikuid lugedes. Ühiskonda uuriv teadlane peab olema haritud ja uudishimulik, ja selle jaoks on vaat et tähtsamgi, et ta loeb head ilukirjandust. Aga kui mõni küsimus hakkab teda siis painama ja kui ta oskab selle seostada parajasti ühiskonnas toimuvaga – siis ongi ta jõudnud probleemini, mida uurida. Meetodialase kirjanduse lugemine annab talle teavet rikkalikest võimalustest, kuidas seda teha võiks – ja meetod „ilmutab ennast ise“.

Tahan raamatu pühendada sotsioloogia üliõpilastele kunagises Eesti Humanitaarinstituudis, tänu kellele selle kirjutamisega omal ajal alustatud sai. Suur tänu koos veedetud aastate eest, soovin teile kõigile jätkuvat edu!

Mikko Lagerspetz

Tallinnas, Turus, Nauvos ja Soome lähel,
august 2006 – jaanuar 2017

I. SISSEJUHATUS

I.1. Raamatu eesmärkidest

Käesoleva raamatu **esimene eesmärk** on esitleda tavalisemaid empiirilisi uurimismeetodeid, mida ühiskonna ja ühiskondlike nähtuste parema mõistmise nimel on kasutatud. Terminit **meetod** (kr *methodos* 'menetusviis')¹¹ on siin kasutatud tähistamiseks mitmesuguseid viise, kuidas (eelkõige empiirilise ehk kogemusliku) tegelikkuse omadused teaduslikule analüüsile kättesaadavaks tehakse. **Metodoloogiks** nimetatakse omakorda väiteid, mis käsitlevad meetoditelt nõutavaid omadusi ja nende abil saavutatud teadmiste väärtust.

Kõiki selles raamatus vaadeldavaid meetodeid on kasutatud uurimustes, mida saab nimetada **sotsioloogilisteks**. Paljud siin esitatavad näited ja meetodialased arutelud on seotud eelkõige just selle teadusharuga. Raamat tahab siiski täpsemalt määratletud erialast olenemata kõnetada kõiki teadlasi ja teadusejüngreid, keda ühendab huvi ühiskonna uurimise vastu. Oma ajaloo jooksul on sotsioloogia kui sotsiaalteadustest kõige üldisem avaldanud neile kõigile mõju, aga samuti olnud vastuvõtlik ideedele, mis on esialgu tekkinud teiste sotsiaal- ja inimteaduste raames. Seetõttu on sotsioloogias kasutatavad uurimismeetodid suurel määral ühised niisuguste distsipliinidega nagu **politoloogia**, **sotsiaalpoliitika**, **pedagoogika** ja **sotsiaalpsühholoogia** ühelt poolt ning **antropoloogia**, **etnoloogia**, **kultuuriuuringud** ja **ajalugu** teiselt poolt; nende, iseloomult üldiste distsipliinide harudena on muidugi tekkinud ka kitsamalt piiritletud uurimisalasid, näiteks meediauuringud, avaliku halduse uuringud, rahvusvaheliste suhete uuringud, kriminoloogia jt. Tuleb rõhutada, et uued ideed ja uued uurimismeetodid (ning vanade meetodite uued variatsioonid) tekivad pidevalt nii sotsioloogias kui

¹¹ Ahlberg 1925: 136.

ka teistes teadustes ning et juba seetõttu ei saa ükski raamat esitada oma eriala meetodeid täielikult – ka mitte käesolev.

Esitlemise käigus ilmnevad iga uurimismeetodi tugevad ja nõrgad küljed – selle voorused ja piirangud. Raamatu **teine eesmärk** ongi näidata **käsitletavate meetodite suhet eri tüüpi uurimisküsimustega**. Mis tahes empiiriline teave osutub uurimistulemuseks ainult sedavõrd, kuivõrd see vastab küsimustele, mis on uurimuse alguses (või hiljem selle käigus) endale püstitatud; uurimisküsimus tuleb püstitada ja kasutatav meetod valida selliselt, et tulemuste saamine oleks üleüldse võimalik. Kui on paika pandud üldisem probleem, millele uurimus püüab vastuse leida, tekib tavaliselt juba ka arusaam sellest, millised meetodid on uurimismaterjali kogumiseks sobilikud ja millised mitte.

Mida aga võiks tähendada „uurimisküsimusele vastamine“, „tulemuste saamine“ ehk mõne nähtuse „seletamine“ või „mõistmine“? See küsimus viib meid üldisemate küsimuste, sotsiaal- ja humanitaarteaduste metodoloogia valdkonda. Raamatu **kolmas eesmärk** ongi lugejale tutvustada **üldisi põhimõtteid, mis iseloomustavad teaduslikku uurimust ja uurimistulemuste esitamist**. Tegemist ei ole n-ö kokaraamatuga, mis sisaldab kõiki uurimise korraldamiseks vajalikke detailseid nõuandeid. Oskus iseseisvalt uurimistööd teha ei teki raamatuid lugedes, vaid harjutades ja mõeldes ning kogenenumate teadlaste juhendamisel. Selleks et uurimistöö planeerimist üldse alustada saaks, peab igal uurijal siiski olema selge ettekujutus eri meetodite pakutavatest võimalustest ning nende suhtest eri laadi uurimisküsimuste ja teoreetiliste taustaolemustega. Sellist püüabki see õpik pakkuda.

1.2. Tulemus ja tõlgendus

Sotsiaalteaduste uurimismeetodeid ei ole vaja tunda ainult selleks, et ise teadusliku uurimistööga tegelda. Ühiskonnauurijate uurimistulemustega kokku puutuval inimesel – teadusliku uurimuse, aruande, aga mõnikord ka kas või ajalehe lugejal – on meetodeid vaja

tunda selleks, et loetust paremini aru saada ja seda õigesti hinnata. Tegelikult seisneb suur osa tulemustest mitte empiirilistes andmetes endis, vaid nende **tõlgendamises**. Mõnikord on andmetest tuletatud järeldused vaidlustatavad; tihti võimaldavad need veel teisigi tõlgendusi kui pakutav, ning halvemal juhul ei olegi järeldused tegelikult andmetest tuletatavad, kuigi niisugust muljet tahetakse jätta.

Vaadeldgem siin hüpoteetilist näidet. Oletame, et on korraldatud – näiteks paariaastase vahega – kaks esindusliku valimiga elanikkonnaküsitlust, kus vastajatel on palutud teatada, kas nad on kogenud **perevägivalda**. Oletame edasi, et hiljem toimunud küsitlusele vastanute hulgas on eelnevast rohkem neid, kes seesugustest kogemustest teatavad. Esmapilgul tundub, et tulemus ei vajagi erilist tõlgendamist: **esimesena meelde tulev järeldus (a) oleks, et perevägivalda esineb rohkem kui varem**. Seega oleks justkui toimunud muutus nähtuses, mida uuriti, st perevägivalda levikus. Tulemus annab aga võimaluse ka teistsugusteks tõlgendusteks. Toetudes üldisemale teabele, mis meil on vägivalda ohvriks sattumise stigmatiseerivast (tembeldavast ja häbistavast) mõjust, oleks võimalik teha ka **teine järeldus (b):** avaliku diskussiooni teke, mitmesugused tugimeetmed vägivalda ohvritele jm on suutnud saavutada olukorra, kus **varasemast rohkem inimesi julgeb seesugustest, varem maha vaikitud kogemustest intervjuerijatele rääkida**. Muutus oleks seega tingitud pigem vastajate hoiakute kui tegeliku olukorra muutusest.¹² On aga olemas veel **kolmaski tõlgendusvõimalus (c), mille järgi on ühiskonnas käivitunud diskussiooni mõjul inimesed muutnud oma perevägivalda definitsiooni:** ilmingud, mida varem nimetati näiteks lastekasvatamiseks või tülitsemiseks, on liigitatud

¹² Sellise tõlgenduse võimalikkusest räägib näiteks Eesti Sotsiaalprogrammide Keskkuse juhataja Katri Tammekannu väide politseistatistikat käsitletud uurimuse avalikustamisel: „Paradoksaalselt ei näita koduvägivalda tõttu politseisse pöördunute arvu kiire tõus viimase aasta jooksul mitte peretülide plahvatuslikku kasvu, vaid on hoopis positiivne märk sellest, et karistusseadustiku muutus ja politsei hoolivam suhtumine kannab vilja.“ (Avatud Eesti Fondi pressiteade 24.11.2005)

uude, sotsiaalse probleemi kategooriasse.¹³ Muutus puudutab sellisel juhul eelkõige kategooriaid ja sõnu, mille abil inimesed ühiskondlikke nähtusi liigitavad, mitte tingimata perevägivalda kui tegelikkust.

Ühel juhul tõlgendatakse tulemusi niisiis kui selle kajastust, kuidas on muutunud teatud ühiskonnas esinev **tegelik olukord**; teisel puhul on tegemist muutusega selles, kuivõrd inimesed oma tegelikke **mõtteid küsitlejale avavad**; kolmas tõlgendus pöörab aga tähelepanu sellele, kuidas on muutunud ühiskondlike nähtuste **tajumine** ja nendest **kõnelemine**. Kõigi kolme tõlgendusviisi taustal on mõni kindel teoreetiline vaatenurk, millest lähtudes tõlgendaja on püstitanud küsimused, millele ta püüab vastata. Vaatenurga valik on muidugi teaduslik ja n-ö akadeemiline vaidlusküsimus, aga mitte ainult: **ühiskonna uurimise üks ajendeid on lootus, et uurimistulemused võiksid (vähemalt kaudselt) anda suuniseid ühiskonna planeerimiseks või paremaks muutmiseks**. Siinse näite puhul kooruvad eri tõlgendustest välja väga erinevad praktilised järeldused. Vastupidiselt esimesele tõlgendusvõimalusele (a) võiksid kaks muud võimalust (b ja c) sotsiaalpoliitika või ühiskonna planeerimise jaoks tähendada seda, et olukord on mingis mõttes paranenud – et varem maha vaikitud probleem on senisest suuremat teadvustamist leidnud.¹⁴ Samas tähendab nende väidetega (b ja c) nõustumine muidugi ka seda, et tulemusi ei saa tõlgendada kui tõest teavet perevägivalda tegeliku ulatuse või selle võimaliku muutuse kohta. Selle asemel oletatakse, et teavet on saadud hoopis inimeste hoiakute, arusaamade ja sõnakasutuse muutuse kohta. Esimese küsitluse hinnang probleemi ulatusele oli sellisel juhul tegelikust väiksem või igal juhul mitte otse teise küsitluse tulemustega võrreldav.

¹³ Spector, Kitsuse [1977] 1987.

¹⁴ Selle näite najal tuleb samuti ilmsiks, et sotsiaalpoliitikast ja sotsiaalsetest probleemidest rääkides ei jääda tavaliselt „neutraalseteks“: konservatiivse, patriarhaalse peremudeli pooldaja võib pidada perevägivalda kui nähtuse „teadvustamist“ pigem häirivaks. Ta võib leida, et see kahjustab tema silmis olulisi väärtusi (nt perekonnapea autoriteet).

Et aga näha empiiriliste tulemuste erilaadseid tõlgendamisevõimalusi (ja nende vahel lõpuks põhjendatud valik teha), on nende analüüsil vaja **aru saada protsessist, mille tulemusel empiirilised andmed on tekkinud**. Ühiskonna uurimisel peabki hoiduma sellest, mida võiksime nimetada meetodi fetišeerimiseks – mõtlemisest, et mõni empiiriliste andmete kogumise meetod (nt küsitlus) saab isenesest toota „objektiivseid“, st oma tõesuses vaieldamatuid ja ainult ühesugust tõlgendamist lubavaid andmeid. Saavutatud tulemusest järeltulete tegemisel tuleb alati meeles pidada uurimistöö eri samme, mille abil selleni on jõutud. Need sammud ei ole enesestmõistetavad, vaid põhinevad teadlaste tehtud valikutel. Võib olla üldse õige suhtuda kõikidesse empiiriliste tulemuste tõlgendustesse kui teatud mõttes ajutistesse.

Eelmine arutlus sobib näitlikustama ka üht olulist tööka igasuguste uurimistulemustega tutvumisel: üksikute, kõigist seostest eraldatud andmete alusel ei saa tavaliselt teha kuigi kaugelalatu- vaid järeldusi.

1.3. Ühiskonna uurimisel kasutatavad meetodid

Nii nagu sotsioloogia ei saa automaatselt ette kirjutada viise, kuidas empiirilisi tulemusi tõlgendada peab, ei ole võimalik piirata ka tulemuste saamiseks kasutatavate meetodite hulka. Sotsioloogiale (ja ka teistele sotsiaalteadustele) on iseloomulik empiiriliste meetodite paljusus.

Tuntumate meetodite hulgas on näiteks ...

- ankeetküsitlus,
- intervjuud,
- rühmadiskussioonid,
- (osalus)vaatlus,
- eksperimendid (kas laboratooriumis või nn sekkuva uuringu vormis),
- tekstianalüüsi meetodid (nt ajakirjanduse, poliitiliste dokumentide või isiklike dokumentide uurimisel),

- kunstiteoste (ilukirjanduse, kunsti, muusika, kino, tele-seriaalide jm) analüüs,
- ajalooliste ja arhiividokumentide analüüs,
- statistiliste andmete analüüs,
- igapäevased tähelepanekud, introspektsioon (ehk enese-analüüs).

Enamikku nendest meetoditest käsitletakse järgnevates peatükkides suurema või vähema põhjalikkusega.¹⁵ Viimasena mainitud meetodid – igapäevased tähelepanekud ja introspektsioon – ei tundu arvatavasti kõigile teaduslike ega ka empiirilistena. Tuleb siiski toonitada, et mõlemad on asendamatud nii uurimuse planeerimisel kui ka tulemuste tõlgendamisel; nad on aluseks sellele „sisseelamisele“, mille abil uurija tõlgendab uuritud inimeste motiive, arvamusi ja kavatsusi. Seega on nad iga muud laadi empiirilise meetodi osaks. Ühiskonna teaduslik uurimine on teatud mõttes jätk sellele vaatlusele ja analüüsile, mida ühiskonnaliikmed iga päev oma keskkonnas elades teevad. Erinevus seisneb teadusliku teabe kogumise **suures keskendatuses ja süstemaatilisuses**, mitte milleski muus.

Sotsiaalteaduste meetodeid on õpikutes ja muus erialakirjanduses tavaks liigitada kas **kvantitatiivseteks** (arvulisteks) või **kvalitatiivseteks**; kirjutatakse koguni kvantitatiivsest või kvalitatiivsest uurimismaterjalist. Tihti leitakse ka, et uurimuse aluseks olevad teadusfilosoofilised või ühiskonnateoreetilised vaated tingivad emba-kumba tüüpi meetodite kasutamise. Sellised väited on enamasti eksitavad. Nagu ilmneb andmekogumise meetodite esitlemisel (6. ptk), on enamikku uurimismaterjali võimalik analüüsida mitmel viisil: **kvantitatiivsus ja kvalitatiivsus on analüüsi, mitte andmekogumismeetodi omadus**. Samuti näeme, et mõlema uurimisviisiga on võimalik ühendada mitmesuguseid ettekujutusi teadusliku teabe või ühiskonna loomuse kohta (3. ptk). Käesolevas raamatus on uurimisstrateegiate liigitamisel enamasti lähtutud

¹⁵ Kunstiteoste analüüsi ei käsitleta eraldi, kuna see eeldab üldjuhul ka vastava eriala tundmist.

Johan Galtungi¹⁶ esitatud **ekstensiiivsete** ja **intensiivsete** strateegiate kontinumist, mis sobib sotsiaalteaduste kirjeldamiseks paremini kui eristus kvantitatiivne ja kvalitatiivne.

On veel põhjust märkida, et kuigi just ühiskonna empiirilisele, kogemuslikule analüüsile keskendumine eristab sotsioloogiat näiteks filosoofiast või juriidikast, **pole sotsioloogia puhul siiski tegemist ainult empiirilise teadusega**. Üsna suur hulk nii sotsioloogia klassikute teostest kui ka nüüdisaegsest sotsioloogilisest kirjandusest ei toetu otseselt empiirilisele uurimistööle, vaid otsib pigem uudseid viise, et kokku sobitada juba olemasolevaid teadmisi ja ühiskonnateoreetilisi või poliitilisi visioone. Sellise eesmärgiga on kirjutatud suur osa kõige rohkem tsiteeritud ning ka kõige parema rahvusvahelise müügieduga sotsioloogiaalastest raamatutest. Seda sotsioloogilise kirjanduse žanri võiks nimetada **kaasajakriitikaks** (sks *Soziologische Zeitdiagnose*, *Gegenwartsdiagnose*) ja selle meetodit **teoreetiliseks analüüsiks**; siin raamatus käsitletakse siiski peamiselt empiirilisi meetodeid.¹⁷

Siinse raamatu põhisoõnum on selles, et sotsiaalteadustes pole „õigeid“ või „valesid“ meetodeid. Kõik empiirilised andmed, ükskõik millisel viisil nad ka kogutud on, räägivad siiski **millestki**; nende tõlgendaja jaoks seisneb probleem selles, et aru saada **millest nimelt**. Ta peab põhjalikult tundma uurimisteema nii empiirilist kui ka teoreetilist tausta. Uurimistööd tehes on tal vaja tööle panna oma sotsioloogiline kujutlusvõime ning samas arvestada iga meetodi võimaluste ja piirangutega. Sellele viitab ka raamatu moto.

1.4. Raamatu ülesehitusest

Raamatu ülesehitus järgib mingil määral **teadusliku uurimistöö kulgu**. Kogu tegevuse aluseks ja ka ajaliselt esimeseks punktiks on teatavad, tihti **implitsiitseteks** ehk selgelt sõnastamata jäävad

¹⁶ Galtung 1967: 15.

¹⁷ Tuntud näited: Ortega y Gasset [1930] 2002, Giddens 1999, Castells 2010.

lähtekohad – teoreetilised oletused, mis puudutavad teaduse eesmärke ja ühiskonda üldiselt, ning eriti igat uuritavat nähtust ennast. Oma lähtekohti peaks uurija suutma teadvustada ja vajalikul määral ka teistele selgitada. Nende alusel moodustub uurimisprobleem, mis omakorda suunab uurijat valima uurimisstrateegiat, mis just selle probleemi uurimiseks sobib, ning püstitama hüpoteese või detailsemaid ja konkreetsemaid küsimusi. Nendele vastamiseks kogutaksegi empiiriline uurimismaterjal. Saadud andmed ja muud materjalid allutatakse analüüsile, mille tulemusel tekkinud teadmised ja arusaamad püüab teadlane lõpuks ka teistele võimalikult veenval viisil kättesaadavaks teha.

Järgmine peatükk (2. ptk) annab ülevaate sotsioloogiast kui teooria ja meetodi poolest **pluralistlikust**, kõrvuti mitut teoreetilist vaatenurka ja empiirilist meetodit rakendavast teadusest. Arvestades sellealaste käsitluste puudust, olen peatüki lõppu paigutanud lühikese ülevaate sotsioloogia ajaloost Eestis – teemast, mis seni veel ootab põhjalikku uurimist. Sellele järgneb 3. peatükk, milles tutvustan eri uurimistraditsioonidega seostuvaid teadusideaaale ja nende arusaamu sotsiaalteadusliku uurimistöö eesmärkidest. 4. peatükis võtan vaatluse alla teadusliku teorialoome kesksed küsimused – teooria ja hüpoteesi omavahelised suhted, samuti kasutatavate mõistete operatsionaliseerimisega seotud teemad. Sellele järgnev peatükk (5. ptk) keskendub uurimisstrateegiale, mille kujunemise määravad uurimisteema ja uurimisprobleem ning millest lähtudes planeeritakse uurimistöö kulgu. Uurimisprobleemi püstitamisel tuleb mõelda ka uurimistulemuste üldistamise võimalustele. Ühiskonna uurimisel tuleb arvestada eetiliste küsimustega, millel samuti peatun.

Raamatu kõige pikemas, 6. peatükis, mis hargneb õige mitmeks alapeatükiks, tutvustan ükshaaval tavalisemaid empiirilisi uurimismeetodeid, pöörates tähelepanu nende kasutamismõimalustele ja ka sellele, mis tüüpi uurimisküsimustele nad **vastata ei saa**. Valdkonna mahuga võrreldes pigem põgusalt tuleb 7. peatükis juttu uurimistulemuste kvantitatiivsest esitamisest ja analüüsist, samuti nende